

До 50-річчя Перемоги над нацистською Німеччиною

М. В. Коваль (Київ)

Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення

Роздуми історика

Реалії сьогодення, продиктовані новими історичними обставинами, в яких нині перебуває українське суспільство, покликали до життя одну з найнагальніших потреб — виробити основоположні засади розвитку України на перспективу. Завдання надзвичайно складне, і реалізувати його неможливо без ґрунтовного переосмислення всього історичного шляху українського народу. А в цьому відношенні справа ускладнюється тим, що заідеологізована історіографія не мала, по суті, найголовнішого — повноцінної наукової концепції, особливо стосовно центральних віх цього шляху.

Втім, у цьому, як здавалося «мудрим керманичам», і не було ніякої потреби, оскільки наукове бачення історичного досвіду українського народу надійно заміняли ідеологічні догми. На будь-яку спробу нестандартного аналітичного розгляду історичних подій, явищ, осіб завжди було накладено найсуворішу заборону. Повною мірою все це стосувалося історії війни проти найзапеклішого ворога всього людства — нацистського «третього рейху». Повна й чесна правда про війну, особливо її позалаштунковий бік, аж ніяк не влаштовувала правлячі кола країни, бо багато в чому піддавала б сумніву офіційні версії й тлумачення, які створювалися і всіляко підтримувалися з метою морально-політичної реабілітації, навіть уславлення тих, хто виявився не на рівні у найекстремальнішій ситуації на фатальному зламі історичної долі Вітчизни. У глянцево-лакованій офіційній версії найбільшої з усіх війн людства не знаходилося гідного місця для належного показу ні безмірної народної трагедії, ні вирішальної ролі народу у врятуванні своєї Батьківщини.

В результаті складних і не завжди однозначних процесів демократизації суспільства стали можливими, хоча й вельми утрудненими, аналітично-критичний розбір такої неординарної історичної епохи, як друга світова та Велика Вітчизняна війни, й правдиве висвітлення їхніх результатів і, як наслідок, створення повноцінної наукової концепції з метою переосмислення та поглибленого вивчення історичного шляху українського народу в цілому і епохи минулої світової війни, зокрема.

Війна з Німеччиною залишила глибокий слід в історичній долі українського народу. Нищівний вогняний вал двічі прокочувався по території України та інших республік Радянського Союзу. Не було майже жодної сім'ї, яка б не зазнала лиха, не відчула болі втрат. Наслідки війни на десятки років наперед визначили складні й суперечливі економічні процеси, відчутно вплинули на психологію післявоєнних поколінь, стали однією із суттєвих складових суспільного життя. І справа

не тільки в особливій ролі СРСР у розгромі «третього рейху», навіть не в тому, що війна не розв'язала складних проблем, які перейшли з довоєнної епохи в повоєнну, а й у тому, що вона зав'язала нові заплутані вузли у відносинах між країнами і народами, підготувала мінні поля майже 50-річної «холодної війни», одним з фронтів якої була Україна.

В обстановці гострої конфронтації між двома блоками держав історіографія другої світової війни стала знаряддям всемірно розпалюваного з обох боків так званого ідеологічного протиборства антагоністичних суспільних систем. Праці зарубіжних істориків, незалежно від наукових шкіл і напрямів, до яких вони належали, оголошувалися радянською історіографією «буржуазними фальсифікаціями», спрямованими на приниження вирішального вкладу СРСР у розгром фашистського блоку. І вирок був категоричним: «Це звичайна антирадянська пропаганда, відвертий наклеп на героїчне минуле Радянської держави, радянський народ і його Збройні Сили»¹. Така оцінка історіографами СРСР праць зарубіжних колег цілковито відкидала альтернативні погляди, ставила нездоланні перешкоди на шляхах надходження нової інформації.

Отже, виключивши зарубіжну історичну літературу про другу світову війну з ужитку радянського читача як шкідливу і неприйнятну, ідеологи КПРС створили штучно ідеологізовану, чітко підпорядковану марксистсько-ленінській доктрині в її сталінському (а згодом — хрущовському й брежневському) варіанті офіційну версію історії другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

Перекручення правди про події війни почалося одразу після початку німецької агресії. Вже в промові 3 липня 1941 р. Сталін твердив, що добірні дивізії Гітлера майже розгромлено^{1а}. На жаль, усе було навпаки.

Практично відтоді воєнно-політична кон'юнктура, замовчування, напівправа, міфологізація драматичних сторінок війни стали фундаментом і змістом квазіісторії одного з найтрагічніших і водночас найепічніших періодів минулого.

Проте поступово гірка й жорстока правда починає витісняти фальш і підтасовки, очищати авгієві стайні вітчизняної історіографії. І сьогодні, через 50 років після завершення другої світової війни, назріли умови для торжества «моменту істини». Цього потребують і сучасники великої епохи, і люди нових поколінь. Дебати з приводу нез'ясованих питань історії війни стали свого роду постійним і невід'ємним фактором розбурханого політичними пристрастями процесу державотворення.

Роз'ятруванню старих ран сприяють штучні порожнечі у висвітленні вітчизняної історії, в тому числі періоду минулої війни. Принагідно скажемо, що в західних країнах — учасницях антигітлерівської коаліції науково-дослідницьку роботу з історії другої світової війни і участі в ній цих країн було в основному завершено ще у 50-і роки, а отже, вгамовано громадський інтерес до найживотрепетніших питань. Наскільки плідно попрацювали в умовах демократичних країн зарубіжні історики, позбавлені ідеологічної зашореності, можна судити бодай з такого короткого переліку. До 60-х років у США було видано 128-томну історію бойових дій армії, військово-повітряних і військово-морських сил. В Англії в аналогічний період опубліковано 30 томів цивільної історії країни часів другої світової війни та 92 томи «синіх книг» про окремі операції британської армії. Західнонімецькі історики підготували й видали багатотомні серії «Вермахт у боях», «Німецькі дивізії у другій світовій війні». Багато монографій, історичних нарисів, але вже присвячених окремим питанням, побачили світ і в наступні роки. Протягом останніх 20 років у західних країнах про другу світову війну згадують переважно під час відзначення «круглих дат» або в разі появи якихось сенсаційних знахідок.

Сьогодні чесні історики намагаються (хоч поки що не завжди успішно) поглянути на новітню історію допитливим поглядом звільнених від ідеологічних шор дослідників-аналітиків. Тим більше, що в останні роки відкритішою й доступнішою стає раніше прихована інформація про воєнно-політичні події 30-х років, висвітлення яких здатне докорінно змінити погляд на ці події та й на саму війну.

Різним може бути підхід до розгляду проблем минулої війни — науковим чи публіцистичним, емоційно-художнім чи особисто-споглядальним тощо. Скористаємося історико-соціологічним підходом, який, на наш погляд, дасть можливість якомога опукліше показати, що практика замовчування, напівправа, фальсифікації подій і фактів зробили чималий вплив на суспільні деформації повоєнного періоду. Не все виявилось таким благополучним, як це подавала офіційна пропаганда.

Породжена війною довготривала надзвичайна ситуація до глибин сколихнула суспільство, оголила його політичний, соціальний, економічний нерви. Життя все більше входило у суперечність з декларованими цінностями. Радянський народ дедалі більше прозрівав. Його мислячу частину вже не могли стримувати жорстокі репресії і гулаги.

А тим часом правляча верхівка всіляко прагнула до того, аби в очах громадськості комуністична партія і радянська влада за будь-яких обставин залишалися непогрішними і всесильними. І тут чітко проглядається ще один аспект цих цілеспрямованих історіографічних деформацій — рятування ідеї і принципу абсолютної авторитарної влади. Адже зіткнення СРСР і Німеччини спричинило найвідчутнішу кризу системи одноосібного, однопартійного і, отже, тоталітарного управління величезною країною, зведеного, зрештою, до безмежної концентрації влади в руках однієї людини, до того ж, людини далеко не досконалої, схильної до зловживань та злочинів.

Постає питання, як така хибна система єдиновладдя зуміла вийти з війни переможницею і навіть несприятливий розвиток подій обернути на свою користь? Відповідь однозначна: лише завдяки самовідданості мільйонів патріотів Вітчизни. В трагічній ситуації початкового етапу фашистської агресії, коли народ у своїй основній масі почав розуміти, що щось не те коїться в цій війні, він інстинктивно підставив плече під несучу конструкцію, що захиталася. Викликане несприятливою трагічною ситуацією громадське подвижництво стало масовим. Мільйони людей піднялися на захист рідної землі, на якийсь час забувши незаслужені кривди від сталінщини. Рятуючи Батьківщину від загибелі, патріоти тим самим, незалежно від власного бажання, врятували й тоталітарну систему, відтягнувши її крах на піввіку.

Протягом повоєнних десятиліть радянські історики, виконуючи замовлення так званих директивних органів, зробили все можливе, щоб завуалювати кричущі вади й прорахунки системи єдиновладдя, приховати втрати, яких зазнало суспільство внаслідок не тільки фашистської агресії, а й тотальних методів ведення війни. Адже вожді партії і народу мінялися, а принцип єдиновладдя в країні залишався. Утвердженню цієї системи влади мала служити й історіографія. По суті, весь її доробок був підпорядкований обґрунтуванню доцільності авторитарного «партійного керівництва» країною та його прославленню. Ця особливість радянської історичної науки, як і пропаганди, була помічена ще О. П. Довженком, який писав у «Щоденнику», що нікому «права про народ і його лихо... не потрібна і ніщо не потрібне, крім панегірика»².

Одразу ж по завершенні війни під тиском владних структур відбулася мутація історіографії «під Сталіна» та його оточення, потім — «під Хрущова», далі — «під Брежнєва». Ось чому незавидною виявилася й доля капітальних праць про минулу війну — 6-томної та 12-томної історій. Задумані як останнє слово історіографії, вони були дискредитовані відвертою і цинічною кон'юктурщиною. Особливо це сто-

сується другої з названих праць. Багатотомне видання ґрунтувалося на сталіністській методології і тому спрощено й неправдиво зображало драматичні події напередодні війни та в її перший період. Оцінюючи цю працю, відомі воєнні історики В. Дашичев, В. Куліш, А. Мерцалов писали: «Величезний опус був однобічним у всіх відношеннях, цілі — апологетичними відповідно до претензій Брежнєва, Гречка, Устинова, Єпішева увійти в історію як видатні воєнні діячі»³.

У 80-і роки кола, не зацікавлені в правдивому висвітленні подій Великої Вітчизняної війни, зірвали спробу створити 10-томну її історію силами прогресивно настроєних науковців Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР. Біди історіографії посилювалися тогочасною практикою, коли регіональні дослідні установи й місцеві автори повинні були керуватися положеннями московських видань як «директивами центру».

Принягідно зазначимо, що було б несправедливим усю вину за недостовірне висвітлення історії минулої війни покладати тільки на істориків. Безумовно, на них лежить значна частка провини, але не треба забувати й тих, хто «водив рукою» історика, — партійно-апаратних ідеологів, які, підкуповуючи, а то й ламаючи «через коліно» неслухняних, закриваючи доступ до джерел правдивої інформації, добивалися свого.

На сторожі інтересів офіційної ідеології несхитно стояли Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та його філіали у республіках, а також незліченні кафедри марксизму-ленінізму та історії партії у вузах. Ця потужна розгалужена система забезпечувала монополію партійної ідеології в історіографії. Отже, зводити справу до чийогось бажання чи небажання писати правду — значить просто не розуміти суті проблеми.

Цілком очевидно, що від такої історіографії не можна було чекати чесної й вичерпної відповіді на багато заплутаних питань, зокрема на такі кардинальні, як причини і витоки трагічних подій початку війни, прорахунки та помилки стратегічного керівництва у ході бойових дій 1941—1942 рр., загибель армій і цілих фронтів тощо.

А підстав для занепокоєння більше ніж досить. Можна хоч би спробувати порівняти задля істини історично подібні ситуації. Так, скільки-небудь допитливому дослідникові не може не впасти в око відмінність наслідків для «східного фронту» першої та другої світових війн при подібності багатьох інших рис. Їх розділяли лише два десятиліття, і в них брали участь представники одного покоління, а зброя — літаки, танки, підводні човни, кулемети, — якою вони воювали, за своїми основними (принаймні зовнішніми) параметрами також були подібні. Навіть солдати російської і радянської армій мали зовнішню схожість своїми шинельними скатками та обмотками на ногах. До того ж, війни відбувалися на одному й тому ж театрі воєнних дій. Однак якими різюче несхожими були хід і результати обох компаній! Якщо в першу світову війну бойові дії на східному фронті не вийшли за межі західних районів імперії, найбільшим містом, здобутим німецькою армією, була Рига, а безповоротні людські втрати російської армії становили 1,5 млн. чоловік, то у другій світовій війні противник захопив близько 10 % території велетенської країни, заглибившись на тисячі кілометрів, і досяг Волги та хребтів Кавказьких гір. А втрати Червоної армії були набагато більші, ніж російської у першій світовій війні. Проте в радянській історіографії вважалося, що Російська імперія вступила в першу світову війну, будучи до неї не підготовленою, а російська армія воювала незадовільно. Що ж до СРСР, то радянські історики утримувалися однозначно стверджувати, що він вступив у другу світову війну невідготовленим, адже протягом двох передвоєнних десятиліть зміцненню обороноздатності приділялося чимало уваги. На бойові дії радянських Збройних Сил в історичній літературі також нема якихось серйозних нарікань. Відомо, що історичні паралелі ризиковані, однак

запропоноване порівняння не може не наводити на серйозні роздуми: а чи є вірогідною теза: «Ми були готові до війни, але не в тій мірі, як цього хотілося б»?

Але сказати правду про затемнений бік історії війни — це означало в період сталінщини взяти під сумнів правильність багатьох дій і рішень партії та вождя, який «замкнув на собі» всю владу в країні, похитнути створений пропагандою міф про нього як «геніального полководця всіх часів і народів». Вороже сприймалася правда і в значно пізніші часи, адже невігідною була вона системі тоталітарної диктатури, підкріпленої однопартійною системою.

Спадкова ортодоксальність у маніпуляціях партійно-державної верхівки історичною наукою зумовила деградацію останньої, призвела до різкого зниження її авторитету в радянському суспільстві й катастрофічного — за кордоном. Зарубіжні фахівці, не приховуючи зневаги до радянської історичної науки, називали її «картковим будиночком, який розвалюється при найменшому дотyku фактів».

Як уже зазначалося, свідомо і цілеспрямована деформація історичної правди почалася з перших днів війни проти фашистського агресора. Правлячій партійно-бюрократичній верхівці запровадження власної монополії на істину було необхідне для того, щоб приховати від народу допущені нею згубні прорахунки і помилки у підготовці до війни та в її веденні. Тому замовчування й приписки при зображенні подій стали звичною інформаційно-пропагандистською практикою.

Надходження до широких верств населення відповідним чином обробленої інформації забезпечувало Радянське інформаційне бюро — спеціально створений для цього орган, підпорядкований безпосередньо ЦК ВКП(б). Його матеріали ставали основою розповсюджуваних пресою і радіо препарованих повідомлень, що в поєднанні з найсуворішою цензурою мали на меті викликати схвальну реакцію людей на воєнно-політичні заходи радянського уряду.

Так вже у воєнні роки почала нагромаджуватися відповідна джерельна база. Надмірна політизація супроводжувала і цей процес. При підготовці документів суворо дозувалося «вигідне» і «невигідне», правдиві відомості і сфальсифіковані. Часто укладачі фронтового зведення чи довідки про роботу промисловості прагнули не стільки подати реальну картину, скільки «вписатися» у загальноприйнятну схему й виконати офіційні вимоги. Наслідком цього, а також неодноразового просіювання у післявоєнний час архівних фондів з наступним усуненням невігідних матеріалів, з ретельною селекцією всіх без винятку збірників документів є те, що правдиве, реалістичне відображення подій війни проти Німеччини залишається вкрай утрудненим. Найбільше це стосується фронтової та «зафронтової», тобто партизанської, проблематики.

Тут же виникає новий джерелознавчий аспект: як і ким формувалися ці документи. Виконавці, які склали незліченні «казенні папери», були переважно орієнтовані на повсюдно діючу систему приписок. Письменник Григорій Лобас у своєму фронтовому щоденнику писав про те, як готувалися «бойові зведення»: «Наприклад, після бою на полі залишається чотири підбиті танки. Хто їх підбив — гармаші, петерівці, чи вони підірвалися на мінах, — важко сказати. Та коли подавали дані наверх, кожен зараховував ці танки за свої. І виходило вже не чотири, а дванадцять. А потім цю цифру збільшували штабисти. В результаті виходило, що у німців на нашому напрямку всіх танків стільки не набереться, скільки підбито в одному бою»⁴. Письменник-ветеран Борис Вітман, порівнюючи фронтові реалії з документальними даними, що є в архівах, у розпачі вигукує: «Я не вірю ніяким архівним документам, бо знаю, як закладалися в архіви ті дані, котрі потрібні. Архів нашпиговано брехнею. Багатоступінчаста брехня...»⁵. З огляду на подібні коментарі думається, що навряд чи стане коли-небудь пізнаною до кінця правда про війну.

Враженим тим самим «грибком», що й література та її джерела, виявився і жанр мемуаристики (за винятком хіба що лічених праць: О. В. Горбатова, М. Г. Кузнецова, О. Є. Голованова та деяких інших). У 60—80-і роки не було, мабуть, жодного видавництва, де б не виходили спогади учасників війни. І, як правило, всі вони рівнялися на провідне військове видавництво «Воєніздат». Продукція ж редакції «Воєнних мемуаров» цього видавництва створювалася за певними трафаретами, що майже виключали чесне й повноцінне відображення баченого і пережитого, утверджували принцип подачі лише «позитивних» прикладів, уникання самотійних, об'єктивних оцінок. Своєрідними гарантами ортодоксальності праць цього жанру виступали найчастіше не автори, а так звані літературні записувачі, тобто професіонали, які не тільки володіли літературними навичками, а й знали, що «підє», а що — ні. Жорсткому й безцеремонному «редагуванню» було піддано навіть мемуари найвидатнішого полководця другої світової війни маршала Г. К. Жукова — «Спогади і роздуми». Недарма він, як свідчить письменник В. Карпов, незадовго до своєї смерті із сумом говорив: «Книга спогадів наполовину не моя»⁶. Зрештою, редакцію «Воєнних мемуаров» у «Воєніздатє» було закрито ще у так звані застійні часи.

Із засобів інформації та мемуарної літератури апробовані і нерідко препаровані версії тих чи інших подій, оцінки історичних осіб перекочували в наукові праці. Вкладаючись в ідеологічну конструкцію сталінізму, ретельно відселекціонований фактаж містив бажані партійному керівництву версії подій та їх оцінки. Якщо в роки війни практика напівправди, міфологізації ще мала право на існування, враховуючи специфіку ідеологічної війни, то у повоєнний час вона стала цілком протиприродною й шкідливою. Однак, залишаючись частиною заходів, що забезпечували функціонування існуючої системи, вона вкоренилася на довгі десятиліття.

Насичення історіографії урізаною правдою, а також відвертою дезінформацією відбувалося цілеспрямовано і планомірно. Цьому сприяв не науково-дослідницький у повному розумінні слова, а швидше циклічний розвиток сталінсько-хрущовсько-брежнєвської історіографії за ювілейними датами. Саме таким чином створено величезний масив (понад 20 тис. монографій, книг, брошур загальним тиражем 1 млрд. прим.) так званої «датської», тобто апологетично-парадної літератури, в якій суто фактичний матеріал, загалом правдоподібний, хибє позитивізмом, що не може не спотворювати реальності подій.

Однак при всіх великих вадах історіографічного здобутку радянських часів немає підстав оцінювати його однозначно негативно і твердити, що він, мовляв, зовсім непридатний. Безсумнівно, позитивно є його націленість на виховання громадянських достоїнств, патріотизму, здатності до подвигу, вірності кращим традиціям визвольної боротьби. На жаль, ці привабливі риси часто заглушались партійно-пропагандистським напучуванням, що омертвляло реалістичне підґрунтя багатьох праць з історії війни.

Якщо на рівні «фронтових епізодів» історію війни подано задовільно, то цього не можна сказати про розкриття сутності історичного процесу в цілому. Простежується закономірність: чим далі при висвітленні тієї чи іншої події або явища історик заглиблювався в їх смисл, чим більше виходив на рівень політики, тим обережнішими, декларативнішими, менш аргументованими і, зрештою, дедалі офіційнішими ставали висловлені ним міркування та висновки. Це пояснювалося тим, що розкриття питань, пов'язаних з політикою, вимагало від дослідника неухильного дотримання жорстких норм заідеологізованої історіографії.

Найменше витримує критику, особливо з погляду розкриття політичного підґрунтя подій і явищ, основна маса праць з історії Великої Вітчизняної війни, створених у 70-і та в першій половині 80-х років.

Далеко не в усьому задовольняють нас нині як інтерпретація вміщеного в них фактажу, так і оцінки подій, теоретичні висновки, статистичний матеріал.

Підцензурній радянській історичній літературі притаманний однобічно позитивний підхід до висвітлення політики сталінського уряду у передвоєнний період. Вона, мовляв, велася в інтересах «усього миролюбного людства». Саме в такому аспекті розглядалися, зокрема, дії СРСР, спрямовані на створення системи колективної безпеки, радянсько-німецькі переговори та угоди, заходи щодо обмеження сфери нацистської агресії тощо. Повністю виправдовувалася і схвально оцінювалася політика щодо Фінляндії та країн Прибалтики.

Всупереч фактам підготовка країни до відсічі можливої агресії подавалася в літературі як «науково обґрунтована», «глибоко осмислена» і «поступово реалізовувана» комплексна програма розв'язання соціальних, економічних, ідеологічних та суто воєнних завдань. За рамками наукового аналізу залишилися помилки й прорахунки у проведенні необхідної з огляду на неминучість війни воєнної конверсії економіки. Увага акцентувалася лише на кінцевих результатах довоєнних заходів (індустріалізація та колективізація сільського господарства) для вирішення нагальних воєнно-економічних питань в екстремальних умовах війни 1941—1945 рр. Водночас замовчувалися негативні й тривалі морально-психологічні наслідки насильницького проведення цих заходів. Адже форсована індустріалізація і примусова колективізація залишаються трагічними сторінками в долях людей.

В історичних дослідженнях обминалося питання про згубний вплив жорсткої сталінської репресивної політики на моральний, матеріальний і оборонний потенціал суспільства напередодні війни. Ще кілька років тому громадськість мало що знала про масові репресії кінця 30-х років у країні та в армії, коли суспільство втратило сотні тисяч кваліфікованих спеціалістів, а Збройні Сили — практично всіх старших командирів. Зокрема, з армії було усунуто близько 45 тис. чоловік командного складу, майже 1800 досвідчених, теоретично підготовлених генералів, 90 % членів Головної воєнної ради. Переважна більшість з них загинула в ежовській м'ясорубці. На заміну їм масово висувалися віддані режимові люди, як правило, невисокої кваліфікації.

Наслідком такої деформації у практиці воєнного будівництва стало зниження дисципліни та рівня бойової підготовки у військах. Малопідготовлений командний склад недооцінював сили ймовірного противника, який мав досвід ведення бойових операцій. З кон'юнктурних, пропагандистських міркувань склалася традиція показувати ворожих солдатів та офіцерів недолугими боягузами й злочинцями. Навіть у наказі наркома оборони Й. Сталіна від 1 травня 1942 р. говориться: «...Так звана хоробрість німецького офіцера — річ дуже відносна..., німецький офіцер проявляє хоробрість, коли він має справу з беззбройними військовополоненими і з мирним цивільним населенням, але його покидає хоробрість, коли він стає перед лицем організованої сили Червоної армії. Пригадайте народну приказку: «Молодець проти овець, а проти молодця — сам вівця»⁷.

Лише останнім часом крізь товщу пропагандистського туману почала виступати більш-менш правдива картина того, що являли собою німецькі збройні сили періоду другої світової війни. З огляду на об'єктивну інформацію, німецькому солдатові важко відмовити в бойовому хисті, військовому вишколі, особистій хоробрості, а офіцерам і генералам — у високому професіоналізмі. До того ж, вони найчастіше мали незрівнянно ліпші екіпіровку, харчування, побутові умови. Думається, що краще за інших про армію противника сказав Г. К. Жуков: «Треба оцінити гідно німецьку армію, з якою нам довелося зіткнутися з перших днів війни. Ми ж не перед дурниками відступали по тисячі кілометрів, а перед найсильнішою армією світу. Треба ясно сказати, що німецька

армія на початок війни була краще нашої армії підготовленою, навченою, озброєною, психологічно більш готовою до війни... Треба також визнати, що німецький Генеральний штаб і взагалі німецькі штаби тоді краще працювали, ніж наш Генеральний штаб, і взагалі німецькі командуючі в той період краще й глибше думали, ніж наші командуючі»⁸.

Вивчити військовий механізм супротивної сторони важливо не тільки для оцінки минулих воєнних подій, а й для висновків на майбутнє. І не слід боятися того, що правда про першокласну німецьку армію принизить бойову славу колишніх радянських Збройних Сил. З цього приводу мудро зауважив Костянтин Симонов: «Так, ворог був звитязний — тим більша наша слава».

Не можна, звичайно, заперечувати того, що гітлерівська армія, орієнтована злочинним урядом на тотальні та вкрай жорсткі методи ведення бойових дій на фронті, а також на терор щодо місцевого населення, залишила по собі зловісну пам'ять. Але нині, коли у пострадянському суспільстві ослабнув «фактор заляканості», виявляється, що в людей, які пережили лихоліття окупації або «остарбайтерські галери» у гітлерівській імперії, поряд із жакливими споминами пам'ять зберегла й факти співчутливого ставлення до них з боку німецьких солдатів та офіцерів, робітників і бауерів, які не піддалися расистській пропаганді. Отже, «обличчя ворога» історикам належить розкрити врівноваженіше.

Однією з конструктивних вад радянської історіографії було зведення в абсолют вимушеної відмови дослідників від розгляду ряду «незручних» проблем, зокрема тих, що стосувалися дійсних причин і обставин полонення величезних контингентів військовослужбовців Червоної армії та подальшої їхньої долі. До заборонених належали також такі теми, як соціальна і політична база досить поширеного тоді колабораціонізму, дії численних місцевих антирадянських формувань на боці противника й т. ін.

Предметом особливої пильності радянської цензури були дані про людські втрати як Червоної армії, так і німецької. В літературі всіляко підтримувалася думка, що людські втрати СРСР не були надмірними, принаймні не перевищували втрат противника. Це питання набуло яскравого політичного забарвлення: співвідношення людських втрат мало служити вирішальним аргументом на користь офіційної версії радянської історіографії про «високий рівень» сталінського керівництва країною під час війни проти фашистської Німеччини. В лютому 1946 р. Сталін визначив радянські бойові безповоротні втрати у 7 млн. чоловік. Незабаром член політбюро ЦК ВКП(б) М. О. Вознесенський назвав іншу кількість загиблих — 15 млн. Згодом М. С. Хрущов «пустив по світу» ще одну цифру — 20 млн., а Л. І. Брежнев «уточнив» — понад 20 млн. чоловік втратив Радянський Союз з 1941 по 1945 рр.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років група дослідників з Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР, застосувавши нові методи підрахунків, дійшла висновку, що втрати на фронті і на окупованій території становили загалом 26—28 млн., причому бойові — 8,6 млн. чоловік. Решту, тобто приблизно 20 млн. чоловік, було механічно віднесено до втрат цивільного населення на окупованій німцями території. Щоправда, дослідники при цьому «забули» одну «дрібничку». З 1942 по 1946 рр. на визволеній від фашистів території працювала створена Верховною Радою СРСР Надзвичайна державна комісія з питань встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів та їхніх поплічників. Вона аж ніяк не була зацікавлена в применшенні нацистських злочинів і працювала дуже ретельно: обстежила 54 тис. населених пунктів, вивчила близько 4 млн. заяв про нацистський терор щодо мирного населення на окупованій території СРСР. Вважалось, що від рук окупантів загинуло принаймні 10 млн. чоловік. Ці матеріали

комісії лягли в основу звинувачень радянської сторони на Нюрнберзькому судовому процесі.

Виникає запитання: за рахунок яких нових втрат пропонується ця і без того величезну цифру подвоїти? Хіба за повоєнні десятиріччя знайдено нові численні масові поховання жертв нацистських злочинів, нові Бабині Яри? Ні, про такі факти ні дослідникам, ні комусь іншому невідомо. Кілька могильників, виявлених останнім часом (Биківня, Дем'янів Лаз та ін.), не є, як відомо, злочинними гітлерівців. Отже, цифра 8,6 млн. чоловік бойових втрат Червоної армії цілковитого довір'я не могла викликати. Принагідно зауважимо, що поряд з цими даними дисонували інші, зафіксовані безпосередньо картотекою Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації і опубліковані тоді ж керівником Головної редакційної колегії «Книги пам'яті України» генералом армії у відставці І. О. Герасимовим. Ось вони: за період з 1941 по 1945 рр. безповоротно втрачено 16,2 млн. рядових і сержантів, 1,2 млн. осіб офіцерського складу, 3—4 млн. тих, хто загинув безвісти⁹.

Тим часом дані, що з'явилися в наступні роки, не тільки не внесли ясності у животрепетну проблему, а й загострили її. 8 травня 1993 р. в газеті «Известия» подано абсолютні цифри безповоротних втрат діючої армії за 12 місяців одного лише 1942 р. Підсумок — 5 888 236 тис. солдатів та офіцерів. І це тільки за один з чотирьох років війни! Але незабаром та сама газета опублікувала інше, не менш драматичне повідомлення: згідно із загальним підсумком 700 «Книг пам'яті» Російської Федерації, кількість загинувших у бойових діях становила 17,5 млн.¹⁰ Зверніть увагу: це лише по Росії. Наводимо ці цифри без коментарів, бо й так цілком зрозуміло, що вони, м'яко кажучи, ставлять під сумнів наведені вище офіційні дані Міністерства оборони СРСР.

В березні 1995 р. у Москві в рамках відзначення 50-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною було проведено наукову конференцію «Людські втрати у другій світовій війні». На жаль, це найболючіше з усіх «хворобливих» питань так і не було «закрите». Міністерство Російської Федерації, яке представляв генерал-полковник Г. Ф. Кривошеєв, подало підсумкові таблиці, з яких випливало, що безповоротні втрати Збройних Сил у 1941—1945 рр. становили 11 944,1 тис. чоловік, але фактично, за роз'ясненням Г. Ф. Кривошеєва, їх налічувалося 8668,4 тис., бо 2775,7 тис. чоловік було виключено з числа втрат як колишніх військовополонених, оточенців і тих, хто пропав безвісти, тобто таких, що один раз начебто вже зараховані до числа безповоротних втрат. Усього за 1941—1945 рр. було залучено до Збройних Сил (за винятком повторно призваних) 34 476,7 тис. чоловік.

Цифрою загальних людських втрат в країні визнано 37,2 млн., а після вирахування кількості померлих через підвищену смертність дітей та померлих у воєнні роки за рівнем мирного часу (1940 р.) остаточно людські втрати від війни на конференції підтверджено цифрою в 26,6 млн. чоловік, з них — 20 млн. чоловіків, решта — жінки.

Набагато менше досліджений український аспект проблеми людських втрат. Так, загальновідомо цифру втрат населення України від фашистської окупації: вбито і замучено цивільного населення — 3 898 457 чоловік і військовополонених — 1 366 588 чоловік — отримано не науково-аналітичним, а директивним порядком, як це було прийнято у 60-ті роки, коли створювався тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні», де ці цифри опубліковані. І можна припустити, що до першої цифри включено й природне зменшення населення з 1941 по 1944 рр. Це питання потребує додаткового дослідження.

Ще гірше стоїть справа із з'ясуванням фронтових безповоротних втрат військовослужбовців — вихідців з України. За попередніми даними «Книги пам'яті України», всього на фронтах війни загинуло 4,5 млн. чоловік. За достовірність цієї цифри, природно, ніхто не руча-

ється. Більш точно визначено кількість воїнів української національності — 1 376 500 (15 % від загального числа усіх загиблих військово-службовців). Отож, застаріла проблема людських втрат України ще потребує спеціального дослідження. Зокрема, важливо, з'ясувати і кількість загиблих у боях вояків УПА і тих «остарбайтерів», котрі сконали від голоду й непосильної праці в Німеччині, і тих, хто загинув від дій ОУН—УПА, і тих, чие життя перервалося під час боротьби проти «українських буржуазних націоналістів» у Західній Україні, і т. ін.

Власне кажучи, в статистику нічого нового згадана конференція не внесла. Щоправда, дисонансом «накатаним» версіям прозвучала на ній заява представника Інституту документалістики Головархіву Російської Федерації, який, посилаючись на найновіші методики й комп'ютерну систему підрахунків банку статистичних даних, твердив, що безповоротні втрати військовослужбовців Червоної армії (фронтові, санітарні, загиблими військовополоненими) становлять 19,5 млн. чоловік (ще одна сенсація!). У цьому ж контексті звертає на себе увагу й те, що до останнього часу вітчизняні наукові джерела уникали називати цифри бойових втрат німецької армії. Лише нещодавно такі дані — 7,4 млн. чоловік — з'явилися в науковій пресі. А загалом фашистський блок, за даними М. А. Гареева, втратив близько 10 млн. чоловік. Є й інша точка зору, а саме та, що німецька армія втратила на Східному фронті 2,5 млн. і на інших фронтах — 1,5 млн. чоловік.

Питання, пов'язані з втратами збройних сил Німеччини у другій світовій війні, також розглядалися на згаданій конференції. Ось які дані було запропоновано по німецьких втратах на радянсько-німецькому фронті: безповоротні німецькі втрати — 6 549 956, союзників Німеччини — 1 468 145, у тому числі вбито, померло від ран і хвороб, пропало безвісти — 3 024 576 (Німеччина) і 668 163 (союзники), потрапило в полон — 3 525 380 (Німеччина) і 799 982 (союзники). Однак серед сучасних російських воєнних істориків продовжує побутувати думка, що протягом усієї війни німецькі втрати були значно нижчими, ніж радянські (на початку війни співвідношення між ними становило 1 : 3, наприкінці — 1 : 2).

Безсумнівним є, те, що Сталін діяв за принципом «з втратами не рахуватися» (згадаймо відомий його афоризм: «Коли гине одна людина — це трагедія. Коли гине тисяча — це статистика») і того ж добивався від командного складу армії. Недарма спостережливі письменники-фронтовики в один голос звинувачують у надмірно високих людських втратах саме воєначальників. «Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть!» — вигукує Олександр Довженко у «Щоденнику», перебуваючи на Південно-Західному фронті в 1942 р.¹¹ Йому вторить Ілля Сельвінський з Кримського фронту в тому ж 1942 р.: «Винні бездарні і малограмотні наші генерали, котрі бояться Сталіна більше, аніж ворога»¹². І що цікаво: з цими висновками радянських письменників перегукуються спостереження німецьких солдатів. Ось що писав ветеран вермахту 77-річний Вернер Кіслінг: «Нас вражало водночас безжальне ставлення своїх же до російського солдата і його неймовірна мужність»¹³.

Чимало генералів, аби виглядати в очах вождя несхибними і твердими сталінцями, бездумно виконували всі його настанови, часто збільшуючи й без того незмірні людські жертви (звісно — «за ціною не постоїмо!»). Відомий радянський воєначальник генерал армії М. Г. Лященко визнавав: «Справді, у тій війні було багато смертей, нічим не виправданих. Зустрічалися воєначальники і командири, які прагнули досягти успіху за будь-яку ціну»¹⁴.

Зневажливе в багатьох випадках ставлення до «живої сили», тобто до життя солдатів та офіцерів, виявлялося навіть у тому, що нерідко у зведеннях про втрати спочатку подавалися дані про бойову техніку, а вже потім — про загиблих людей.

З болем серця відчував цю зневагу до загиблого покоління О. П. Довженко. «Я був учора на параді Перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій любий маршав Жуков прочитав урочисту й грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях в величезних, незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більш ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок, мільйонів жертв і героїв ніби провалились в землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття». Так записав Олександр Петрович у своєму «Щоденнику» 24 липня 1945 р.¹⁵

Не можна обійти і проблему «безвісти загиблих». Звичайно, такі втрати неминучі в будь-якій війні. Але коли йдеться про мільйони загиблих, то ніяк не можна позбутися почуття гіркоти за якесь, сказати б, тотальне приниження людини в солдатській шинелі протягом усього періоду цієї страхітливої війни, якесь ніби глумливе ставлення до її життя з боку тих, котрі, вважаючи себе мудрими стратегами, маніпулювали долями інших так, як їм заманеться. На жаль, не можна відкинути й відчуття того, що чимало воєначальників і командирів усіх рангів не виявляли справжньої турботи про життя й здоров'я своїх підлеглих, воювали, як то кажуть, «гарматним м'ясом». І, крім того, у самій проблемі «безвісти загиблих» проглядається якась, певною мірою, блюзнірська штучність, створена одними щодо інших. Підтвердження цьому знаходимо хоча б у такому факті. Одразу по війні численні похоронні команди на всій території бойових дій, особливо у Польщі та Німеччині, робили масові «братські могили» радянських воїнів шляхом ліквідації індивідуальних поховань. І як часто, на жаль, під час таких перепоховань відомі ставали назавжди невідомими, хоч були тоді ще всі підстави піти в небуття з власним ім'ям.

Думається, що проблема «ціни перемоги» за нинішніх умов вряд чи може бути вирішеною. Адже, так би мовити, «баланс крові» дасть змогу судити про рівень воєнного мистецтва та військової хист генералів воюючих країн. Якийсь шанс, можливо, з'явиться, якщо будуть обнародовані й осмислені статистичні дані не тільки про німецькі, а й про радянські втрати під час воєнних кампаній та найбільших битв.

Але, зрештою, ясно одне: справжні втрати і України, і Радянського Союзу в цілому в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах ніколи вже остаточно не будуть з'ясовані. Надто багато часу минуло відтоді, і надто товстий шар політичних напластувань огортає цю проблему. І як тут не згадати старовинне: «Про війни мовиться брехня, та правду знає вороння».

Об'єктивному розкриттю історичного процесу в усій його складності й розмаїтті постійно перешкоджав зведений у норму суб'єктивістський підхід. Свій практичний прояв він дістав передусім в абсолютизації ролі діячів, які в той чи інший період перебували на найвищих партійних і державних посадах, а також у відповідній кореляції історичних подій. Це виявлялося, з одного боку, в надмірному звеличенні діянь окремих особистостей, а з другого, — у переоцінці значущості самих подій, до яких вони так чи інакше були причетні. В 60-і роки, наприклад, суб'єктивістських деформацій зазнало висвітлення в літературі теми оборони Києва. Всіляко акцентувалося на її тривалості, героїзмі захисників, що, безумовно, відповідає історичній правді. Однак бездоказове перебільшення ролі М. С. Хрущова у тих подіях мало відверто кон'юнктурний характер. У 1964 р. йому присвоїли звання Героя Радянського Союзу. Йшлося, безперечно, про новий сплеск звеличення особи діяча, який за кілька років до того сам був ініціатором розвінчання культу Сталіна. Як член Військової ради Південно-Західного напрямку, Хрущов був причетний до трагічних моментів оборони

Києва — катастрофи Південно-Західного фронту, оточення чотирьох армій з наступним взяттям у полон, за радянськими даними, 456 тис., за німецькими, — 665 тис. чоловік. Як нещодавно стало відомо, на початку серпня 1941 р. Хрущов твердо запевнив Сталіна, що не допустить форсування Дніпра, оточення й захоплення німцями Києва. Сталін, маючи такі запевнення і знаючи, що Київ захищають досить великі сили, з цілковитою підставою вимагав обороняти столицю України до кінця. А через два тижні німецькі війська майже безперешкодно форсували великими силами Дніпро й оточили Київ, чим вирішили долю і столиці України, і Південно-Західного фронту.

Хрестоматійним прикладом суб'єктивізму у висвітленні воєнних подій на догоду черговому «хазяїнові» партії та країни стала в подальшому переоцінка значення далеко не першорядної ділянки радянсько-німецького фронту в районі Новоросійська. Водночас без усякого почуття міри було гіпертрофовано й досить скромну в тих подіях роль Л. І. Брежнєва. «Велика війна на Малій землі, очолена полковником Брежнєвим», — таким жартом народ висловив своє ставлення до незграбних, а нерідко й просто безглузких підтасовок історичних фактів.

Вульгарною кон'юнктурищиною у персоналіях позначені навіть фундаментальні історичні праці. Ось, наприклад, як розподілено головні персоналії в третьому томі колективної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (К., 1975). Прізвище Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна згадано 5 раз, командуючого 1-м Українським фронтом маршала Г. К. Жукова — 8. А от прізвище члена Військової ради цього фронту, тодішнього члена політбюро ЦК ВКП(б), першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, який після свого сумнозвісного «падіння» встиг уже піти з життя, у томі взагалі не згадується. Зате прізвище начальника політвідділу однієї з армій Л. І. Брежнєва знаходимо на сторінках книги найчастіше — 12 разів!

Непомірне звеличування значущості тих чи інших керівних осіб — нерідко, як відомо, сірих і обмежених постатей — тягнуло за собою недооцінку, а то й приниження ролі народних мас у війні. Наслідком було те, що виклад подій, по суті, не персоніфікувався. В історичних працях люди згадувалися переважно в епізодах героїчних подій і, до того ж, у вигляді реєстрів прізвищ, розміщених відповідно до посадових, соціальних категорій тощо. Наукові праці рясно нашпиговано великими іменами, а не людськими особистостями. Будь-яке з них, як деталь механізму, можна безболісно замінити на інше, в даний кон'юнктурний момент більш придатне.

Подвиги фронтовиків у цих працях — стереотипні. Побювання авторів відійти від пропагандистських трафаретів спричинилося до того, що унікальним фактам не знаходилося місця, як нетиповим. Навіть полководці й воєначальники не удостоювалися персональних характеристик і подавалися в наукових працях так само невиразно, як і рядові воїни. А тим часом кожному з них були властиві свої особисті неповторні риси, кожен з перебігом воєнних дій творчо зростав і мудрішав як командир, нерідко знаходив свої власні, специфічні методи ведення бойових операцій.

Захоплені однобічним висвітленням героїзму армії, радянські історики уникали показувати інші, менш вигідні сторони її життєдіяльності. Обезглавлена ще в передвоєнні роки й, по суті, втрачена в 1941 р. кадрова армія відновлювалася в ході бойових дій. На командирські посади було висунуто велику кількість військових кадрів воєнного часу, серед яких виявилось чимало від природи здібних і загартованих у горнилі війни людей, які виробили власний почерк військового керівництва і очолили армію перемоги. Командуючий 1-м Українським фронтом маршал І. С. Конєв, наприклад, відзначався тим, що завжди прагнув по можливості уникати бойових дій у містах, чим і рятував їх від зруйнування (Харків, Львів, Краків). Командуючий

3-м Українським фронтом маршал Ф. І. Толбухін уміло маскував напрям головного удару, створюючи імітацію масового наступу на іншій ділянці фронту (визволення Мелітополя, Криму) і т. ін.

Як п'ять чи десять років тому, так і понині спірною в громадській думці залишається роль у війні проти нацистського агресора керівника радянської держави, комуністичної партії та Збройних Сил Й. В. Сталіна. Від неймовірної гіперболізації у воєнні та повоєнні роки («найвизначніший полководець усіх часів і народів»), через замовчування протягом наступного періоду нашої історії і аж до повного заперечення будь-якого позитиву в його діяльності, формування суцільно-негативного образу в наші часи — такою химерною є парабола прижиттєвої та посмертної долі одного з найвсевладніших диктаторів в історії, який суттєво вплинув на її хід.

І тут треба сказати, що намагання всі поразки та прорахунки системи приписати одному Сталіну зрозуміти можна. Адже, згідно із законами цієї системи, він перебрав на себе абсолютну владу в країні, особливо в Збройних Силах як їх Верховний головнокомандуючий. Отже, в очах громадськості повинен був нести абсолютну відповідальність за все без винятку. Якщо стати на шлях пошуку збалансованої відповіді на це непросте питання, то тут треба звернутися до характеристики, що її дав Сталіну Г. К. Жуков. «Професійні воєнні знання Сталіна, — згадував маршал, — були недостатніми не тільки на початку війни, а й до самого її кінця. Однак у більшості випадків йому не можна було відмовити ні в розумі, ні у здоровому глузді, ні в розумінні обстановки... На совісті Сталіна є такі накази й наполягання, вперті, незважаючи ні на які заперечення, котрі погано й шкідливо позначилися на справі. Але більшість його наказів і розпоряджень були правильними і справедливими»¹⁶.

Що ж до суб'єктивістських захоплень істориків, то вони сягали так далеко, що історія бойових дій на фронтах війни була наче поділеною на гласну й негласну. До першої належали операції та битви, які для радянської сторони завершилися успішно. До другої — невдалі чи незавершені. Останні або взагалі не розглядалися, або ж описані побіжно і вкрай стисло (катастрофи 1941—1942 рр. на Україні, трагедія Кримського фронту тощо).

Наслідком персоніфікаторських збочень у методології було те, що в працях істориків не дістали навіть належного висвітлення, не кажучи вже про глибокий аналіз, проблеми життя народу воєнних років, зокрема його соціального становища і побуту. Відповідальність за тягар воєнного лихоліття покладалася виключно на противника. Про власні прорахунки та помилкові рішення не прийнято було й згадувати (створення «зони пустелі» перед відходом радянських військ у 1941 р., пожежі, в Києві, руйнування Хрещатика та прилеглих до нього вулиць, пам'яток архітектури, масові каральні заходи німців щодо населення внаслідок партизанських дій тощо).

Однозначно суб'єктивістською є тенденція, що міцно вкоренилася у радянській історіографії у роки «холодної війни» із Заходом, — подавати капітуляцію «третього рейху» виключно як заслугу Радянського Союзу. Справді, СРСР відіграв вирішальну роль у розгромі Німеччини. Протягом перших трьох років війни на радянсько-німецькому фронті знаходилося дві третини всієї німецької армії. Найбільших втрат вермахт зазнав на радянсько-німецькому фронті, де вони були вищі, ніж на північноафриканському, західноєвропейському і середземноморському театрах воєнних дій. За час війни Радянські Збройні сили знищили, взяли в полон або розгромили 607 дивізій Німеччини та її союзників.

Однак абсолютизувати вклад Радянського Союзу у Перемогу не можна, оскільки СРСР був одним з членів антигітлерівської коаліції. Так, він посідав у цьому альянсі провідне місце, але ж таку саму роль відігравали в ньому США і Великобританія. Та дії останніх традиційно

розцінювались у радянській літературі як негативні. І свої зобов'язання не завжди виконували, й гострих ситуацій уникали і взагалі тільки й мріяли, аби якось нашкодити інтересам Радянського Союзу. Ставлення ж СРСР до союзників подавалося як незмінно бездоганне.

Безсумнівним є те, що правлячі кола союзних СРСР держав керувалися передусім інтересами своїх країн. Але їх дії на фронтах другої світової війни відігравали значно більшу роль, ніж про це повідомлялося в радянській літературі.

Найпереконливішим прикладом тут може бути Нормандська десантна операція союзників 1944 р. У вітчизняній історіографії другої світової війни справедливо підкреслювалося, що англо-американські війська, діючи в порівняно сприятливих умовах, зазнавали великих втрат, тому що просувалися надто повільно, а отже, захопили плацдарм менший, ніж планували. Однак замовчувалося те, що це була одна з найбільш вдалих операцій у світовій військовій практиці. Бездоганно спланована й організована, вона стала певною мірою взірцем великомасштабних операцій такого роду. Не повідомлялося, звичайно, про те, що ця операція сприяла успішному проведенню таких воєнних кампаній на радянсько-німецькому фронті, як завершення визволення України і Білорусії, оскільки значною мірою відволікала увагу командування німецької армії, сковувала її резерви.

Зауважимо, що врівноваженість, властива сучасному поглядові вітчизняних дослідників на Нормандську операцію, на жаль, відсутня в зарубіжних оцінках цієї події. Прикро читати в західній пресі, нібито поворотним пунктом у ході другої світової війни стало відкриття «другого фронту» — таку оцінку дали йому вищі посадові особи США. Сказано так, наче не на Східному фронті перебувала переважна більшість німецьких дивізій, наче не було ні Московської, ні Сталінградської, ні Курської битв, які остаточно вирішили долю вермахту, наче не на Східному фронті було розгромлено в 4 з лишнім більше ворожих дивізій, ніж на західних. «Необхідно пам'ятати, — писав англійський історик А. Тейлор, — що, коли японці завдали удару по Перл-Харбору, німці вже були зупинені під Москвою; коли англійці перемагали під Ель-Аламейном, Сталінград знаходився в облозі, і коли англо-американці висадилися в Сицилії, росіяни вигравали битву під Курськом...»¹⁷.

Негласним правилом для дослідників, які розробляли тематику історії другої світової війни, було приниження значення матеріальної допомоги, яку подавали СРСР союзники. Її, як правило, обов'язково співвідносять із загальними воєнними потребами Радянського Союзу та його виробництвом у роки війни. І в цифровому порівнянні вона, справді, програвала: літаків із США та Англії поставлено близько 22 тис., танків — понад 12 тис., бойових кораблів — до 450, автомашин — 410 тис., вибухівки — 326 тис. т, а також майже 1 млн. т борошна, 782 млн. банок м'ясних консервів, 730 тис. т тваринних жирів, 672 тис. т цукру тощо.

Але якщо сказати правду, то допомога союзників все ж відіграла свою роль у тому, що Червона армія зуміла вистояти під ударами переважаючих сил німецької армії аж до завершення перебудови економіки та відновлення воєнно-економічної бази країни. Особливо цінною була вона у перший, найважчий період війни, зокрема, в ході контрнаступу радянських військ під Москвою, коли виробництво на вітчизняних заводах упало до найнижчих показників, а також у повоєнні роки, коли треба було долати розруху, і населення потерпало від нестачі продовольства, одягу та медикаментів (план ЮНРРА).

Заради справедливості зауважимо, що за останні роки в обстановці відносної гласності усунуто ряд найбільш кричущих перекохань в історії другої світової та Великої Вітчизняної війн. Можливо, заслуга в цьому не стільки істориків, скільки журналістів і публіцистів. Саме завдяки їм світло правди пролилося на міцно, здавалося б, сконструйовані агітпропівськими фахівцями напівміфічні епізоди й житте-

писи, пов'язані з «Молодою гвардією» і безслідним зникненням її керівника, героями-панфіловцями, яких було не 28, а значно більше, вчинком Олександра Матросова, загиблого героїчно, але зовсім не так, як це описано в літературі, й так званім матчем смерті в Києві, якого взагалі не було, і т. п. Очищені від міфологічних нашарувань, ці та інші епізоди не тільки не втратили своєї переконливості, а й набули більшої реалістичності, життєвості як свідчення іманентного, а не надуманого героїзму народу в боротьбі з найлютішим ворогом. Нові погляди на події війни знаходимо і в творах, написаних чесними письменниками-фронтовиками В. Некрасовим, В. Астаф'євим, О. Карлюком, В. Биковим, П. Супруненьком та ін.

Нині, коли «табу» на вільне слово нібито знято, коли більш доступними для дослідника стали архіви, зарубіжна література і коли, здавалося б, можна, нарешті, в спокійній обстановці з'ясовувати запутані питання, розставляючи крапки над «і», історики, які хочуть мати чисте сумління, продовжують відчувати моральний дискомфорт. Причина цього — заполітизованість суспільного життя, невміння та й небажання різних громадських сил, що втягнулися у протистояння і «зліва», і «справа», сприймати історію як науку, прагнення нав'язати дослідникам осучаснене, політизоване бачення історичного процесу, своє розуміння історичної правди.

Цьому нетерпимому явищу — засиллю політики у науці в умовах розбурханого партійними пристрастями суспільства — приділив окрему увагу навіть Президент України Л. Д. Кучма. Він з прикриттю зазначив, що націонал-патріоти вчиняють з огляду на 50-річний ювілей лобову атаку на історичну пам'ять не одного покоління і що це призводить до зворотного ефекту, бо «національна ідея практично дискредитована». Л. Д. Кучма підкреслив, що ці кола «намагаються одним махом накинути на суспільство своє бачення, свою концепцію розвитку подій та свої оцінки щодо Великої Вітчизняної війни, не рахуючись при цьому ні з чим»¹⁸.

На жаль, Л. Д. Кучма не направив свою характеристику на точнісінько такі самі дії опонентів націонал-патріотів — представників крайньо лівих сил, які, ідеалізуючи минуле, святкування 50-річчя Перемоги пов'язують з негайним відтворенням Радянського Союзу, механічного повернення назад, у минувшину. Так уже, мабуть, влаштовано людську пам'ять, що зберігає вона лише хвилини успіхів та перемог, а роки, сповнені страху й поневір'янь, якимось стираються.

Письменник-фронтовик Василь Биков писав: «Люди, які справді здійснили свій історичний подвиг, повергли найлютішого ворога людуства — німецький фашизм, нерідко охоче й легко, майже добровільно віддають себе в жертву віджилій тоталітарній ідеології. Від усіх численних переживань минулої війни залишаються тільки солодкі звуки фанфар фінального параду та втішаючий передзвін медалей на власних грудях. Пам'ять уперто прагне звільнитися від тягаря бідувань та нещасть, пережитих мільйонами, перш ніж вони здобули цю перемогу»¹⁹.

Історія, твердять ортодоксальні представники марксистського світогляду, не терпить ретроспективного погляду, «умовного способу», тобто будь-якого аналізу. Саме на таке поверхове висвітлення історичного процесу й розраховують їхні політизовані опоненти. І ті, і другі вдаються до відомого методу обструкції, пересмикування фактів і тлумачень, навішування ярликів. І ті, й другі свідомо прагнуть своєю нетерпимістю та агресивністю збити чесних дослідників з правильного курсу, втягнути істориків у політичні ігри.

Щоб виправити становище, необхідно рішуче відмовитися від заідеологізованості й заполітизованості історичних знань. Лише за цих умов можуть бути подолані кон'юнктурщина і славослів'я, апологія і тенденційність, тобто вади, що зумовили розчарування громадськості в офіційній історіографії, знецінення її авторитету.

Під потужним тиском інформаційної лавини розвалюються беззастережні й непохитні, як здавалося донедавна, історіографічні постулати, що десятками років вважалися єдино правильними і не підлягали ніякому критичному переглядові.

Міцно змонтовані в цільну конструкцію історіографічних обґрунтувань загального «історичного процесу», центральні події його подавалися так, щоб у необізнаної людини не залишалось жодних сумнівів у їх невідворотності та безальтернативності. Теоретичний бік історії другої світової війни взагалі майже не розроблявся. Цьому заважало і сьогодні ще заважає засилля ідеологічних стереотипів. Сучасні теоретичні узагальнення не встигають за зливою інформативно-емпіричних даних. Проте можна впевнено твердити, що багато псевдонаукових постулатів радянської марксистсько-ленінської історіографії вже «не працюють». До речі, сам Сталін не дуже-то й тишив себе тим, що народ воює за нього та його ідеали. Посол США в СРСР у роки другої світової війни Аверелл Гарріман згадував, як у вересні 1941 р. Сталін йому сказав: «У нас немає ніяких ілюзій, ніби-то вони (руські люди) б'ються за нас. Вони б'ються за Матір-Росію»²⁰.

В усякому разі не уявляються, зокрема, такими вже незаперечними «закономірності перемоги», викладені у п'ятитомному виданні Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу»,— соціалістичний спосіб виробництва, суспільний лад, соціалістична ідеологія, морально-політична єдність суспільства, організаторська та керівна роль комуністичної партії.

Звичайно, несерйозним було б заперечувати мобілізаційні можливості в екстремальний воєнний час системи централізованого управління суспільством і господарством з її розподільчою функцією або сумніватися в моральній згуртованості переважної більшості народу перед лицем смертельної ворожої небезпеки. Але твердити про якісь переваги тут підстав немає. Адже кожна з воюючих країн, незалежно від її суспільного ладу, на час війни вдавалася до мілітаризації економіки, вживала заходів до згуртування суспільства. Перевагу мали найжорстокіші, найрадикальніші з них. Немає вагомих підстав перебільшувати і роль комуністичної партії як абсолютного лідера суспільства. Не допустивши до участі в суспільних справах інші політичні сили, вона просто змушена була повністю перебрати цю функцію на себе.

Навряд чи може задовольнити й ідеологізоване пояснення причин початку другої світової війни. Обстановка гласності, з одного боку, і залучення до наукового обігу нових джерел,— з другого, дають можливість по-новому висвітлити історію зародження світової бойни та визрівання нацистської агресії проти СРСР, особливо зловісну роль у цьому ватажків тоталітарних сил— Адольфа Гітлера та Йосифа Сталіна. До кінця зрозумілим і незаперечним тут є одне: війна велася не між ними, а між коричневою чумою й рештою світу.

Що ж до «вождя» Сталіна і «фюрера» Гітлера, то шукати їхню взаємну спорідненість, якщо й справді така існувала, слід аж ніяк не в ідеологічній сфері, а, швидше, у методах досягнення їхніх цілей. Недарма ж Гітлеру приписують такі слова: «Коли я завоюю Росію, то правителем під німецьким контролем поставлю звичайно Сталіна, бо ніхто краще за нього не вміє поводитися з російським народом». Хтозна, який відсоток у цих словах жарту, а який— здорового глузду.

Поборники концепції змови сил міжнародної імперіалістичної реакції як єдиної причини виникнення другої світової війни цілковито заперечують авантюристський і небезпечний характер зовнішньополітичного курсу сталінського уряду. Вони з наївною риторичністю запитують: невже могла одна особа— Сталін чи Гітлер— інспірувати війну? Але ж ті самі автори зовсім інакше оцінюють роль особи, «вождів» в історії, коли, наприклад, звинувачують особисто Михайла Горбачова у розвалі Радянського Союзу і блоку країн Варшавського договору.

На догоду офіційній ідеології, яка приписала науковцям односторонньо вважати Велику Вітчизняну «народною війною на захист соціалізму», радянська історіографія відкинула як несуттєві геополітичний, кліматичний, демографічний і національно-релігійний фактори війни. В ній не розкривалися також справжня роль лідерів і тоталітарно-експансіоністської ідеології у перебігу воєнно-політичних подій, замовчувалися й національно-патріотичні почуття народів тощо.

Переосмислюючи епоху другої світової війни й визнаючи, що на Сталіні та його оточенні так само, як на Гітлері й злочинному урядові «фюрера», лежить головна відповідальність за її розв'язання і що не один лише німецький фашизм рвався до світового панування, все ж не можна ставити на одну дошку сталінське керівництво з його антинародним курсом і власне народ, що був далекий від експансіоністських замірів Сталіна і, зрештою, став жертвою його політики. Мусимо констатувати, що народні маси сприйняли німецьку агресію як загрозу самому своєму існуванню. Друга світова війна одразу ж після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу стала для народу визвольною, справедливою, вітчизняною.

Останнім часом зчинено полеміку навколо змісту поняття «Велика Вітчизняна війна». Певна частина істориків, як вітчизняних, так і зарубіжних, вважаючи це поняття не досить обґрунтованим у науковому відношенні, сприймають його скоріше як пропагандистське гасло. І тут треба нагадати, що поняття «Вітчизняна війна» вперше прозвучало у виступі Й. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. А в його наказі від 7 листопада 1944 р. цю війну було названо «Велика Вітчизняна». Як і Вітчизняна війна 1812 р., вона мала патріотичний характер, оскільки велася за врятування Вітчизни. Але не все суспільство дотримується (й дотримувалося в роки відсічі фашизму) єдиної думки щодо характеру війни 1941—1945 рр. Дехто вважав і вважає її загарбницькою, «неукраїнською».

На нашу думку, суперечка навколо назви війни певною мірою надумана. Справді, у війні зіткнулися два тоталітарних режими. Причому для українського, російського та інших народів СРСР нацистська загроза була смертельно небезпечною, оскільки фашизм вів війну на тотальне знищення. Отже, боротьба проти «третього рейху» була війною за врятування від знищення і Вітчизни, і самих народів.

Правильним було б застосування паралельних назв без будь-якого ідеологічного навантаження. Так, кілька загальноживаних назв, крім офіційної — «Вітчизняна війна», має війна Росії проти навали військ Бонапарта в 1812—1813 рр. Війна 1914—1918 рр. також спочатку називалася «вітчизняною», потім — російсько-німецькою, далі — імперіалістичною й, нарешті, — першою світовою. Чому ж війна СРСР проти фашистського агресора повинна мати лише одну офіційно затверджену назву — Велика Вітчизняна війна? Адже далеко не всі вважали СРСР своєю Вітчизною. Для цих людей війна не була вітчизняною. Вираз: «війна між Радянським Союзом і Німеччиною» сприймається нормально, то чому ж таку негативну реакцію викликає формулювання «радянсько-німецька війна»? Ніякої крамоли у такій назві немає. Та й взагалі хіба вже, зрештою, так важливо в науковому відношенні, як називатиметься війна 1941—1945 рр.? Головне, як нам здається, у тому, щоб зберегти пам'ять про цю війну, як війну за врятування Вітчизни.

В умовах війни радянський уряд проводив політику, що своєю суттю далеко не в усьому відповідала народним ідеалам, а швидше була спрямована на зміцнення та експансію сталінського режиму. Тому, розмежовуючи такі категорії, як «сталінщина» і «народ», не можна не бачити подвійного характеру війни, що її вів Радянський Союз, — з одного боку, народної, справедливої, визвольної, а з другого, — експансіоністської, оскільки саме такими ставали її цілі на кінцевому етапі,

вийшовши за межі завдань, пов'язаних лише з розгромом агресора.

Але те, що сталося в країнах Центральної та Південно-Східної Європи вже після вигнання фашистських поневолювачів, аж ніяк не на совісті радянського воїна-визволителя. Отже, було б неправильним заперечувати народні джерела війни СРСР проти Німеччини, хоча доцільною є й поправка на утвердження і на експорт по її завершенні сталінського тоталітаризму.

Ідеологізована історіографія, що служить будь-яким партійним інтересам, себе остаточно вичерпала. Не витримали перевірки часом її ідеологічні підвалини. Теорія класової боротьби, гегемонізму робітничого класу, його союзу з селянством, провідної ролі у суспільстві державної комуністичної партії тощо навряд чи сумісні з ідеологічними цінностями нового, демократичного суспільства, яке формується в сучасній Українській державі, де вже реально і законно існують приватна власність та багатопартійність.

В процесі очищення історичної науки від ідеологічних наростів необхідно зберегти головні її здобутки — війна українського та інших народів проти нацистських завойовників була справедливою, визвольною; вирішальну роль у ній відіграв народ, для якого війна була трагедією катастрофічних масштабів.

Водночас непокоять уперті намагання нав'язати українським дослідникам та громадськості концепції та бачення проблем війни іноземних учених. Позбавляти останніх права на своє бачення історичного процесу, на оцінку тих чи інших явищ ніхто не має ні права, ні можливостей. Але неприпустимо, щоб вітчизняні державні установи (міністерства, відомства чи служби) брали на озброєння як орієнтири у своїй роботі концепції, теорії, розроблені за рубежом, які не поділяють провідні вітчизняні історики та наукові інституції.

Тривалим і важким був шлях, пройдений українським народом разом з іншими народами СРСР, їхніми Збройними Силами до перемоги над Німеччиною та її союзниками. Крізь полум'я нескінченних боїв і битв, страждання й смерть, гіркоту поразок та радість перемог, знаходячи в собі душевні сили, щоб гоїти тяжкі травми, завдані війною, йшов він до вистражданого і довгожданого дня Перемоги.

Народні епопеї таких глобальних масштабів та наслідків, як друга світова війна, мають важливу особливість — вони дають нагоду суспільству переосмислювати минуле, усвідомлювати себе у світовому просторі, визначити історичний сенс свого існування, побачити нові координати, контури перспектив і горизонтів.

Шлях болісної переорієнтації пройшли народи країн, що зазнали поразки в другій світовій війні. Нові керівники Німеччини і Японії на руїнах своїх країн зуміли побачити нові історичні перспективи. Якщо Гітлер, бажаючи щастя своєму народові, хотів побудувати це щастя на кістках і крові інших народів і в силу особливостей історичної ситуації, а також через обмеженість імперського мислення та зіпсованість свого характеру не бачив альтернативи війні за загарбання територій, геноциду народів сусідніх країн, то політики «післявоєнної хвилі» розпізнали майбутнє не у військовому, а в технологічному реванші. Без збройної експансії, захоплення чужих територій у післявоєнних Німеччині, Італії, Японії були вирішені, причому у найвигіднішому варіанті, ті проблеми, котрі так несамовито, відчайдушно «залізом і кров'ю» намагалися вирішити їхні попередники.

На жаль, зовсім по-іншому склалася доля країни, що винесла на собі основний тягар Перемоги. Тут революціонери-догматики початку століття продовжували міцно тримати кермо влади. Вони не хотіли помічати, наскільки війна й пов'язані з нею катаклізми змінили суспільство, що народ в основній своїй масі жадав радикальних змін у соціальній, а особливо в політичній сферах у напрямі демократизації суспільства, деколективізації. Передусім це торкнулося тієї частини

території, що безпосередньо опинилася в орбіті бойових дій і під фашистською окупацією. Це ж уперше у чвертьвіковій історії радянської країни сталося так, що велика й густонаселена частина її території, вивавши де-факто зі складу СРСР, на тривалий час опинилася під контролем антагоністичної соціальної системи та непримиренно ворожої деології.

На таке безпрецедентне явище тоталітарна система не могла не реагувати. Як саме — стало з'ясовуватися з початком процесу відновлення на місцях органів командно-адміністративної системи з її розгалуженим апаратом тиску й примусу. Те, чого так боялося населення зкупованих районів і чим лякала його нацистська пропаганда, якраз і товерталосся. Причому репресіям та утискам було піддано не тільки відкритих колаборантів та їхні сім'ї, а й широкі верстви жителів міст сіл, громадянські права яких, декларовані конституцією, всіляко порушувалися і при прийомі на роботу, і при вступі у вузи, і в службовому просуванні. Спостерігаючи чергові вивихи тоталітарної системи, Олександра Довженко з душевним болем записав у «Щоденнику», що визволителі поводяться з визволеними «брутально, недобре, а часом і жорстоко, як з у чомусь винними, ворожими, підозрілими»²¹.

Схоже на те, що з безцінного досвіду народної війни проти фашизму правляча верхівка зробила, по суті, один висновок: народ наш герплячий, двожилний, і коли на нього добре натиснути, то він буде здатний до чергових бойових та трудових звершень... І внаслідок цього незримий, але реальний розкол суспільства в післявоєнні роки продовжував поглиблюватися. Офіційна пропаганда невтомно проштовхувала тезу про монополітну єдність радянського суспільства, небувалу його згуртованість навколо комуністичної партії, а тим часом партійна верхівка дедалі відривалася від партійних мас, уперто протиставляючи партію народові. Декларовані ж цінності аж ніяк не узгоджувалися з реаліями життя.

Саме нездатність керівних кіл радянського суспільства скорегувати його рух у правильному напрямі породила головну суперечність повоєнної епохи вітчизняної історії та в долі воєнного покоління — протистояння у різноманітних, найчастіше евентуальних, формах непроглядних хащів тоталітаризму і слабких паростків демократії, консерватизму і прогресу, кривди і правди, пам'яті й антипам'яті. І якщо спробувати осмислити події у повоєнному суспільстві, яке продовжувало залишатися у силовому полі воєнної епохи, вишикувати дві паралелі, то на одній буде урочисте повернення додому воїнів-переможців, на другій — поїзди зі «шлаком війни» — репатрійованими «остарбайтер», радянськими військовополоненими, котрих звозили з нацистських концтаборів до ГУЛАГу; з одного боку — роздмухування культу Сталіна, з другого, — новий виток репресій, морального терору; боротьба за мир і виробництво ядерної зброї; відбудова міст і занепад сіл; відносне благополуччя основної маси ветеранів війни, які стали рушійною силою повоєнного суспільства, і нещасливі долі тих, хто не знайшов з владою «спільної мови» або пішов проти її крайнощів. І тут побачимо, що «ссяиво» життєписів Героїв Радянського Союзу, кавалерів орденів Слави також контрастує з «мороком» біографій розтоптаних і знеславлених полководців і воєначальників (Г. К. Жукова і Д. Г. Павлова, М. Г. Кузнєцова і П. Т. Понедєліна та інших); велетні-меморіали й пам'ятники — на одній з паралелей, а на другій — сотні тисяч непохованих загиблих воїнів, т. зв. кісткові ями, безіменні, невпорядковані могилки, сплюндровані вже в наші дні бузувірською рукою пам'ятники та могильні плити жертв і героїв війни.

Хотілося б наголосити, що дорогі наші ветерани війни, безумовно, заслуговують на велику шану й гідне відзначення їх ратних заслуг. Та, очевидно, не буде перебільшенням вважати, і це не повинно стати для когось кривдним, що основний вклад у розгром фашистської Німеччини

належить більшості, — тобто тим, кого вже немає з нами, десяткам мільйонів тих, хто загинув на фронті або помер від поранень та хвороб у післявоєнні роки, і кому вже не дістануться нові ювілейні нагороди й почесні. Давайте ж хоч гідно пом'янемо їхню світлу пам'ять, віддамо належне всім, хто здобував Перемогу і кого вже немає з нами, щоб, не дай Бог, не сталося так: «Кому пам'ять, кому слава, кому темная вода — ні прикмети, ні сліда».

Справа честі істориків гідно й чесно відтворити епоху війни в усій її величчі і трагізмі. І треба бути у цьому особливо обережними. Адже висвітлення воєнної, так само, як і повоєнної доби, лише в густих чорних або суціль рожевих фарбах, як це нерідко робиться нині, не буде правдивим і образить людей воєнного покоління. Необхідно висвітлювати цю неймовірно складну епоху такою, якою вона була насправді: як найбільшу народну трагедію і найвеличніший подвиг в ім'я майбутнього.

Чим більше часу віддаляє нас від пам'ятного травня 1945 р., тим більше запитань виникає щодо історії минулої війни. Але при всьому химерному переплетінні світла і тіней воєнної й повоєнної епох безсумнівним залишається одне: безсмертя подвигу народу-переможця. В історичній перспективі незліченні його бідування і жертви не минули даремно, було здійснене найголовніше: Батьківщину врятовано від поневолення найлютішим, найнебезпечнішим ворогом за всю її історію.

Значення Перемоги 1945 року є неперехідним для українського народу і справляє морально-політичний вплив не тільки на сьогоднішній стан суспільства, оскільки деякі так і не розв'язані проблеми перейшли з воєнної епохи у сучасну і є, по суті, додатковим збудником політичної нестабільності. Безсумнівно те, що назрілим є історіософське осмислення другої світової та Великої Вітчизняної війн як феномена, рубіжної події в історії світу й України ХХ ст. Але такого роду осмислення матиме сенс лише за однієї умови: якщо з цього, врешті-решт, буде зроблено все ще актуальні для нас висновки. Адже ж, як застерігає відомий афоризм: «Історія не вчителька, а наглядачка... Вона нічого не навчає, а лише карає за незнання уроків».

¹ Правда и ложь о второй мировой войне.— М., 1983.— С. 7.

² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. // Документы и материалы в 3-х томах. Изд. 2-е, дополненное.— Т. 1.— К., 1985.— С. 25.

³ Довженко Олександр. Україна в огні: Кіноповість. Щоденник.— К., 1990.— С. 226.

⁴ Известия.— 1990.— 20 листоп.

⁵ Советская культура.— 1990.— 5 трав.

⁶ Комсомольская правда.— 1991.— 5 січ.

⁷ Сельская жизнь.— 1991.— 26 черв.

⁸ Сталин И. Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу.— К., 1950.— С. 50—51.

⁹ Советская культура.— 1988.— 23 серп.

¹⁰ Український історичний журнал.— 1990.— № 10.— С. 5.

¹¹ Известия.— 1994.— 21 черв.

¹² Довженко Олександр. Україна в огні.— С. 190—191.

¹³ Літературна газета.— Досьє.— 1990.— Черв.— С. 6.

¹⁴ Труд.— 1991.— 15 черв.

¹⁵ Сторінки історії України. ХХ століття.— К., 1992.— С. 146.

¹⁶ Довженко Олександр. Україна в огні.— С. 275—276.

¹⁷ Жуков Г. К. Из неопубликованных воспоминаний.— Коммунист.— 1988.— № 14.— С. 91.

¹⁸ Taylor A. The second World War.— London. Hamilton, 1975.— P. 10.

¹⁹ Ветеран України.— 1995.— № 3—4.

²⁰ Московские новости.— 1994.— № 30.

²¹ Родина.— 1991.— № 6—7.— С. 49.

²² Литературная газета.— 1989.— 15 февр.